

Семрү класст хальмг кел дасхлгъна тускар

дасгъхин төлө:
хонх тенг сави кбвн
хонх Тень савинь кбвнъ
д) Дж гидг а болн үзг

дасгъхин төлө:
лыж журнал гараж Женя
Лидж джола хадж джиргъл
Цуг эн шишлнь аясиг куу-
кат чикър келдгиг дасгъхин
төлө, келлтин дамшлт кехмн.
Эн ас ягъдж бурдлагдлгинь
болн келгдгинь медулхмн.
Деер келгдсн шишлнь ас ору-
лад, дамшлгъна урок кедж,
кууқдин келлггиг брдгжүл-
хмн.

Хальмг келнә шишлнь ас
чикър келдгиг дасгъхларн,
деер зергүлдж бгчх үгмүд-
лэс талдан үгмүд чиги авч
дамшлт кехмн. Улгүрлхд: а
гидг а дасхларн ним үгмүд
болн заныгс авч болхмн: цә,
сән, амти, ширә, н. ч. Кермә
сән цә чанла. Герин ца темән
билә, н. ч.

Яр нег хальмг шишлнь ас
дасх дамшлт кехларн, сур-
гүльчирин оньгинь бгүлдж,
цуг классари айлтнинь шин-
дждүлхмн, ягъдж бичдгинь
үзүлдж тодлулхмн.

Шин айтә болн үзгтә үгмүд-
иг умшдж соньсхад, зург
үзүлдж умшулад, доскд бич-
чүләд, тетрадьтнь бичүләд
дамшлт кехлә, сургүльчир
чикър келдг дасх деерән, үг-
мүдин чинринь сәәнәр тодлж
авч збвтә. Энүнә төлө кергтә
үгмүд, заныгс, умшх статьяс,
кергтә зургул эртәснь белдж
авад, урокд орлцулхла сур-
гүльчир икәр соньсдж,
оньтагвар урокан дасхнь
лавта.

Келлт чикър дасхлгън ик
эркин керг болджана. Келлт
хаджгър болхла, удан болн
тодрха биш эгшгиг эс келх-
лә, үгин чинр солгддгиг дам-
шлтинь кбдлмш кедж медүл-
хмн. Удан эгшгин чинр ме-
дүлхин төлө ним үгмүд зерг-
үлдж авч дамшлт кехмн.
Улгүрлхд:

тоосн пасн терм
тоосн цаасн теерм.

Иим үгмүдин янзар сур-
гүльчир бийснь багшин түрүн
келсн үгд ирилцүлдж, удан эгшг-
гтә үгмүд санлд гаргъдж
чадхмн, улгүрлхд:

ав эм ул төлг дер
ав эм уул төлг леер.

Удан эгшгин чинринь зерг-
лдж ирджәх үгмүдәр дамшлт
кегъад батлчакд, удан эгшгтә
салу-салу үгмүдәр заныгс бур-
дәдж, дамшлт кедж болхмн.
Энүнә төлө ним үгмүд авч бол-
хмн: беелә, уулин, уулин, тоолг,
боодг, хббч, туула, сник, хәә-
сн, аямг, бәәнә, нань чиги. Түр-
рүн ниилврт бәәх удан эгшг-
тә үгмүд чикър келдгиг сонъ-
тә сулад, умшулад, бичүләд ме-
дүлчкнә хббн, удан эгшг түр-
рүн биш, наадк ниилврт хар-
гъдг йовдла танылдулхмн.
Энүнә төлө түрүләд кергтә
үгән бгчг, надежд тәвдж заныг
бурдәдж, кууқдин келлтинь
брдгжүлхмн. Улгүрлхд: 1) Та-
кад кууқин хот бгчәнә. 2) Ко-
вүн, болгъадж корәд, чи кб-
рәд гаран керчүзәч, н. ч. Эдү
мет заныгс бурдәгъад, удан
эгшгиг чикър келдгиг дасгъ-
хмн. Хальмг келнә тодрха биш
ас бәәдг. Эн ас бичгт темдлг
гдхш. Тер учрас шишлнь
дамшлтгъ кехмн. Тодрха биш

эгшг айтә үгмүдиг зургар, баг-
шин келлтәр сургүльчирт
дасгъх кергтә. Энүнә төлө
урдаснь кергтә үгмүд болн
зургул белддж авад, заныгс
бурдәдж, дамшлт кехмн. Ул-
гүрлхд:

а) малин болн зерлг аньгин
нерлд; зан, чон, арат, күрн,
хулгън, хун, бокун, батхн,
н. ч.

б) хамг юмсин, сав-сархин
болн зер-зевин нерд:

утх, тах, бахн, күрз, алх,
сүк, терз, цан, ац, нань чиги.

Цуг эн үгмүдиг келсн цагт
сүүлд бәәсн хадвр аяснь угар
келднә. Иим үгмүдт сүүлд
хадвринь угар эс келхлә, кел-
лтнь оньгдан болад, чинринь
чиги солгддәд бәәхмн. Тер уч-
рар чилгдән тодрха биш
эгшг айтә үгмүд чикър келдг
болн умшдг дасгъхин төлө
багш, хамгин түрүнд эврән
чикър келдж, зургар эртәснь
белдсн үгмүд болн заныгсәр
дамшлт кедж, сургүльчирин
келлт брдгжүлгәд оньган
икәр бгх збвтә.

Үгин кбдлмш

Зургулар куундвр кесн цагт,
үзгүл болн Тбрскин кел ум-
шулсн цагт кууқдт медгдго
үгмүд харгъх. Үгин кбдлмш
сәәнәр кедж, кууқдин үг бай-
джулгън—келлгь брдгжүл-
лгънә цуг кбдлмшин ик эрки
кергтә аныгнь болдмн.

Үгин кбдлмшин сән белдвр-
тәгъәр кехлә, кууқд сонь-
сдж, үгмүдин чинринь, келти-
нинь медж, хурдар тодлж
авхмн. Сургүлин багш про-
граммар гардвр кегъад, класс
болгънар ямаран үгин кбдлмш
кедж, жилин эргид ямаран
олн шин үгмүд дасгъхан медх
збвтә. Үгин кбдлмш келгън
ним кусл тәвднә: 1) Кууқдин
үгин кбдлмш икдүлгън; 2) Үгин
чинр-ухтиг илдкж медлгън
(үгин шуд болн телдг чин-
ринь). 3) Кергтә үгән кергдж
авдг дамшлт дасхлгън.

Зургар куундвр кесн цагтан,
яр нег статья болн текст ум-
шулхар белдвр кехларн, эр-
тәснь шин үгмүдиг чинрән
багдлж, тедиг кууқдт цәәл-
гъдж медүлхмн. Шин үгиг
зургар үзүләд, цәәлгъад, доскд
бичүләд, келүләд бәәхлә, да-
рунь дасгъхмн.

3-4-ч классин сургүльчир
олн-зүсн материал умшна. Эн
классмудин хальмг сургүль-
чирин орс үг медлгн збвәр
брдгжнә. Эн сургүльчирт эс
медлг хальмг үгмүдиг орса-
гвар орчулдж медүлхмн, зур-
гар болн таныл хальмг үгмү-
дәрнә дамджулдж меддг үгмү-
динь цәәлгъхмн. Үгмүдиг дара-
дарунь давулгәд тодлулх кер-
гтә, герин цәәлгъвринь цаган-
шуузмн. Үгин кбдлмш кехин
тускар олн кев-ян бәәдг, тун
лотр: зург хәләсн цагтан, экс-
курсий кехларн, статьяс умшсн
цагтан, бичлгънә зокалар дам-
шлт кехларн болн ухажд
нәәрүлдж бичлгъдт белдвр
кехларн, хамг юмна неринь
медүлдж, үгин чинринь илдг-
хмн. Багшин сурварар кууқд
хамг юмна неринь келнә, чин-
ринь болн ууладвринь цәәлгъ-
нә. Эс медх үгмүдлә багш
эртәснь танылдула.

Үгмүдин чинриг сәәнәр ме-

дүлхин төлө, ним эв-аргъ олз-
лдж болхмн:

а) шин үгин нериг зургар,
зургарь темдгдлж, хамг юмиг
үзүлдж дасгъхмн;

б) эс медгддәх шин үгиг
терүнә чинрлә әдлх чинрлә
үгәр сольдж танылдулгън.
Улгүрлхд: кинсх болн унх,
идх болн зооглх, унх болн
нббрсх;

в) үгин чинринь олн үгәр
делгриггүгүгәр цәәлгъдж ме-
дүлгън. Улгүрлхд: Комбайн
гисн селәнә әлл-ахун машин.
Эн кесг кбдлмшин нег газр
кенә: тәрә хална, буудәгъинь
цокдж гаргъна, цеврнә, миштг
кедж белднә;

г) орс кел медлг сургүль-
чирт эс меддәх хальмг үгмү-
диг орс үгмүдәр орчулдж ме-
дүлгън.

Хамг юмна нердиг телнә
чинрәр болн ууладврәр дунь-
цүлдж танылдулгън (чингән
ишклинь, шикр амтәхн, ноха
хуцна, мис мәәлнә, меклә гә-
рәәнә, мога мөлкнә). Ууладвр
медүлджәх үгд юмна нер ме-
дүлджәх үг немлгън, эс-гидж,
бәәлгънә нерилә ирх чинрлч
нер олзлгън (ниснә, мббврнә,
шар, кбк, улан, н. ч.)

Хамг юмсинг чинрәннь ху-
вадж багллгън. Галун--шовун,
чон--ань, тарвс--темси, аль-
ман--зер-земш, цурх--загъсн,
киилг--хувци, аагъ--сав, алх--
зер-зев. Үгмүдиг бәәх бәәрә-
ринь багллгън (Садт юн ургъд?
Гарулт ю тәрнә?). Үгмүдиг ца-
гар хувадж багллгън (Үвд
ягънә? Цасн орна, кинти бо-
лна, шуурзин шуурна, хаврт
цасн хәәлнә, усн гүүнә, ногъан
болн цецгс ургъна). Сбрул
чинртә үгмүдлә танылдулгън
(сарул--харнъгъу, бндр--ма-
штг, оргн--нәрхн, зузан--ним-
гн, н. ч.) Нег чинр медүлджәх
олн-зүсн үгмүдлә танылдул-
лгън (йир сән, легд сән, онч
сән, гергн, баавгъа, элнъкә,
хуучн; бички, багъ; нбкд, үр-
инь; идх, элх, зооглх, н. ч.)
Олн чинртә үгмүдлә таныл-
дулгън (үкрә үсн, толгъан
үсн; эн мана орн-нутг, эн ми-
на унтдг орн). Нег ундгтә үг-
мүдлә болн нег әлд суффикстә
үгмүдлә танылдулгън (молн-
молч-мбдрун; уй-уяч-уйлд;
малч-саалъч - хббч-адуч-сур-
гүльч). Эн мет нань чиги олн
янзар үгин кбдлмш програм-
мар гардвр кедж дамшлт кех-
ларн, үгмүдин чинринь меддж
олзлгдг дасгъхмн.

Үгмүд сәәнәр тодлулхин тө-
лө, олн-зүсн үзмр дүнъцүл
(наглядные пособия) кехмн.
Экн үйд зургулар болн яр
нег торәр куундвр кехларн,
кууқдт медлг үгмүдиг келл-
тәрнә болн чинрәннь медүлдж,
дамшлт олар келгүлхмн. Цуг
шин үгмүдиг алфавитин дара-
гъар үглл (словарь) кедж би-
чулхмн.

Келлгь брдгжүлгънә тускар

Амар келлгь болн бичмр
келлгь брдгжүлгънә кбдлм-
шиг сәәнәр делгрүлхин төлө,
әднә онснинь болн холвагъинь
багш меддж авч, келлгън
брдгжүлгънә кбдлмшиг таср-
лгт уга кехмн.

Амар келлгън—чикәрн сонъ-
сдж медхин төлө; бичмр кел-
лгън—нүдәрн үздж медхин
төлө брдгжүлгдг мбн. Сур-
гүльчиртагъан үгин кбдлмш

кедж, амар келлгь брдгжүлх-
ларн, үгин чинриг чикәр олзл-
лгън, заныгиг чикәр олзл-
лгън, заныгиг чикәр бурдәд-
гиг дасгъхмн.

Амар келлгь брдгжүлхин
тускар кбдлмш кесн цагт ним
эсв тәвднә: кууқд эврәнн
санагъан кергтә үг олзлдж
чикәр, тодрхагъар, медгдмәр
кедж брдгиг дасхлгън. Эн
йовдлин төлө, үгиг келлтәрн,
айлтарн, тудлтәрн, ударл-
тарн чикәр, тбвшунәр, тодр-
ха сәәнәр келлгдгнә дамшлт
кедж сургъхмн.

Сансн санагъан ухандан бә-
рдж, терүгән кергтә үгәр болн
заныгәр дарагъинь олдж, адгъл
уга, тодрха сәәнәр келдгиг
сургүльчирас нехмн. Аясиг
болн үгмүдиг чикәр келдгиг
дасгъхин төлө, шин аясиг болн
үгмүдиг кесг ол давулдж
батлхмн. Эн цагт багш бийн-
инь келлтәр үлгүр үзүлх
поста. Багшин келлгь дурадж,
урн сәәхн литературн келлтин
зокалар бәрг бгүлдж, чикәр
келдгиг сургъхмн. Сургүльч
келсн цагт, терүг адгъл уга,
үгән чиләтинь соньсхмн. Үгән
келәд дуусчксна хббн, ямаран
әндү гаргъсинь наадк сур-
гүльчирас сурад чиклхмн.
Кемрджан наадк сургүльчир
әндүгъинь эс темдгисн болхла,
багш тер әндүгъинь бийн
келдж чиклх збвтә.

Хальмг келнд кесг диалект
(торгъд, дбрвд н. ч.) бәәдг
учрас ямаран чигн үгмүдиг
хальмг литературн келнд авд-
сар дамшлт кедж, чикәр ке-
лүлг болн бичүлг дасгъх
кергтә: сургүльчир багшин
тәвсн сурврт кергтә, үгән чи-
кәр бурдәдж хәрү бглгънд
оньган икәр бгхмн.

Амар келдж хәрү бглгън
келлгь брдгжүлгънә нег гол
дамшлтинь болдмн. Тер учрар
амар келлгь брдгжүлгънә
кбдлмшиг методикин олн-зүсн
янзар делгрүлж куцәджәх
кергтә.

Олн-зүсн хамг юм болн зур-
гуд хәләдж, телнә нердинь
меддж авхин төлө, шишлнь
урокумуд кедж болхмн. Энүнә
төлө сән белдвртә экскурсий
кбдлмшиг келдәхмн. Хамг юмсинг
нүдәрн үзәд, гарарн бәрәд
хәләхлә, нердн болн телнә
чинринь сәәнәр тоолгдхмн.

Дектр, газет, журнал умшул-
сн цагтан чаньгвар умшул-
хмн, умшснинь бийнинь үгәр
келүлхмн, утх-чинринь сурв-
рар хәрү авч ийлгъхмн, че-
лджәр дасдж келдгиг сургъхмн.
Бийнинь сансн ухагъан, ийрт-
мдиг хәләдж шиндлжсн йов-
длин тускан, яр нег пред-
метин урокан, эсв ягъдж ке-
сән эврәнн үгәр келлгън—
амар келлгь брдгжүлгънә крч-
тә аргь болдмн. Тер төлө,
сургүльчирт ним даалгвр
бгч болхмн: ийртмдигинь шин-
дждәд, үзсн, медсн тоотан,
зургар хәләсн тоотан эврәнн
келәр келдж бглгън.

Школасн ирсн хббн, эк-эки-
ринь, ах-дүүрн болн элгн-
сәдн сургүльчиртә эврәнн
хальмг келәр куунддж, телнә
амар келлгь брдгжүлгънд
оньган икәр бгх збвтә.